

Віктор Крушина

**"ПОМИЛУВАТИ НЕ МОЖНА РОЗСТРІЛЯТИ": НОВА
КНИГА ПРО ЖЕРТВИ ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ В
КРИМУ В 1920 – 1921 РР.**

**Абраменко Л.М. Последняя обитель. Крым, 1920 –
1921 годы. – К., МАУП, 2005. – 480 с.: ил.**

Громадянська війна на півдні колишньої Російської імперії 1917 – 1921 рр. залишила по собі чимало не до кінця розкритих сторінок. Одна з них – доля білогвардійців, які залишилися в Криму після евакуації Руської армії до Туреччини.

Прелюдією до трагедії Білого руху в Криму стала Перекопсько-Чонгарська операція Червоної армії, що розпочалася в ніч з 7 на 8 листопада 1920 р. Після артилерійської підготовки та численних атак 11 листопада підрозділам Червоної армії вдалося прорвати оборону врангелівців. Після втрати Чонгарських та Юшунських оборонних укріплень "білі" відступали в глиб півострова. Капітуляція білогвардійців здавалася справою кількох днів. Здеморалізовані війська самовільно залишалися в селах і містах. Проте від повного розгрому Російську армію фактично врятувало командування VI Червоної армії, яке під приводом стомленості бійців та великих втрат призначило на 12 листопада днювання, чим дало змогу "білим" відірватися від переслідування. Надалі наступ червоних відбувався дещо обережно: вони не знали про рішення П.Врангеля евакуюватися і чекали на запеклий опір. 13 – 15 листопада майже 146 тисяч осіб на 126 кораблях та човнах залишили Крим. Чимало осіб не евакуювалися: хто не хотів залишати батьківщину, хто сподівався на амністію, а кому просто не вистачило місця на плавзасобах...

Трагедія врангелівської армії в Криму полягала ще й у тому, що півострів має вузьку смугу сполучення з материком. Захопивши Крим і перекривши єдину транспортну артерію, яка сполучала півострів з ма-

териком, більшовики без особливих зусиль могли контролювати всіх його мешканців. Втекти не міг ніхто: всі плаваючі засоби були використані для евакуації Російської армії П.Врангеля або затоплені.

Жахлива суть більшовицького терору проявилася в небачених досі репресіях проти своїх же співвітчизників. За різними даними, жертвами червоного терору в Криму стали від 50 до 120 тис. осіб. Зрозуміло, що особи, котрі не визнали «робітничо-селянську радянську владу» і боролися проти неї, мали понести покарання. Точніше, воно було неминучим. Під підозрою перебували усі, хто одразу не приєднався до більшовиків. Військові ж фактично були приречені. Трагедія полягала в тому, що покарання понесли всі, хто опинився на півострові й навіть не був причетний до Білого руху.

Хоча застосування терору в ході війни більшовики не заперечували, вони пояснювали його вимушеністю. Дещо інша справа із репресіями по закінченні війни на півдні країни. Ця сторінка є однією з «білих плям» радянської історіографії. У сучасній історичній науці червоний терор у Криму привертає увагу багатьох дослідників, проте підхід Л.М.Абраменка заслуговує на схвалення завдяки персоніфікованому підходу до жертв.

Цікаво простежити тлумачення терору в радянських енциклопедичних виданнях. Чи не найповніше дефініцію "терор" розкрито в "Малой советской энциклопедии" (М., 1940): "Терор – це застосування насильства аж до фізичного винищення противника" (Т.10. – С.707). Подібне визначення наведено і в "Українському радянському енциклопедичному словнику" (К., 1987) та "Большой советской энциклопедии" (М., 1956). "Терор" відсутній в "Большой советской энциклопедии" (М., 1976). Досить цікавим є і зображення необхідних умов застосування терору: "Охоплена жахом перед все зростаючою силою революційного руху і шматована непримиримими протиріччями, буржуазія хапається за терор як останній і найогидніший засіб, встановлює режим терористичної диктатури, загибелі і класового панування". (Малая советская энциклопедия. – Т.10. – М., 1940. – С.707). Подібне тлумачення, відсутнє в інших аналогічних виданнях, вірно відображає універсальні обставини застосування терору, особливо якщо поміняти "буржуазію" на "більшовиків".

Прикметно, що в радянських історичних енциклопедіях ("Радянська енциклопедія історії України" (К., 1972) та "Советская историческая энциклопедия" (М., 1973)) "терор" не наведений окремим поняттям. Чи не тому, щоб не давати прикладів та не викликати аналогій?

Терор, який в різні періоди війни застосовувався різними політичними силами щодо своїх супротивників, є однією з найжахливіших

за своєю моральною суттю та фізичними наслідками складових війни. Поки йде дискусія про причини, винуватців і масштаби як червоного, так і білого терору, ніщо не заважає встановленню обставин смерті та поіменного списку жертв. Книга Л.М.Абраменка "Останнє пристанище. Крим, 1920 – 1921 рр." і присвячена одній зі сторінок драматичних подій.

Рецензована монографія складається з двох основних частин, перша з яких розкриває сутність та механізми більшовицької розправи з противниками радянської влади. Друга – виклад особливостей та перебіг чисток в найбільших містах півострова: Сімферополь, Ялта, Керч та ін. Основну частину доповнюють додатки та список рекомендованої літератури. Необхідним елементом сучасної книги є фото і біографія автора.

Книга відкривається передмовою відомого дослідника репресивно-каральної машини радянської влади С.І.Білокона, який зробив короткий екскурс в історію Криму та глобальні проблеми більшовицького терору. Дослідник піднімає проблему джерельної вартості архівних справ реабілітованих осіб. Він вказує, що "згідно нині діючого законодавства, справи на **репресованих, але не реабілітованих громадян** мають особливий статус. Не те, щоб вони не розсекречувалися. У принципі, вони, звичайно, відкриті, з ними працюють, але лише співробітники Служби безпеки України та окремі дослідники. Ширше доступні (іноді їх називають розсекреченими), я сказав би – теоретично доступні для дослідника лише справи тих, хто отримав від властей реабілітацію.[...] ... Виходить, що відкриті справи постраждалих невинно, тобто, всі звинувачення, які містяться у цих справах, брехливі і надумані. Інакше кажучи, скажемо ми з вами, реабілітовано громадян, лише лояльних до сталінського режиму. Зрештою виходить, що в цих справах правда – лише дані "анкет арештованих", дата народження, склад сім'ї, дата арешту. Вся решта – брехня. З цього, в свою чергу, слідує, що мають під собою фактичні підстави лише ті звинувачення, які містяться у справах осіб **нереабілітованих**, а справи ці, як сказано вище, закриті. Коло замкнулося".

У вступній статті автора – "Архівні документи свідчать" – викладено попередні зауваження та міркування дослідника щодо збереження історичної пам'яті. Об'єктивним складнощами Л.М.Абраменко називає неминучі помилки у написанні прізвищ жертв терору. Дійсно, хто хоч раз працював з рукописними документами того періоду, цілковито погодиться з автором. Певні проблеми при написанні монографії створювали випадки засудження однієї особи по кількох спискам. До-

слідник робить припущення, що це був спосіб шантажу приречених, переманювання найкваліфікованіших спеціалістів на свій бік.

Основою своєї дослідницької роботи Л.М.Абраменко вбачає у з'ясуванні правової сторони подій в Криму в кінці 1920 – 1921 рр. та їх юридичних підстав. Такий ухил автора при розгляді репресій проти білогвардійців є цілком обґрунтованим: більше 30 років пропрацювавши у органах прокуратури, Л.М.Абраменко детально з середини знає увесь механізм ведення слідства. До того ж, що це не перша його праця з питань історії слідства та репресій.

Хоча в хронологічні рамки роботи заявлені у назві – 1920 – 1921 рр., тобто захоплення більшовиками Криму в кінці 1920 року та перший рік радянської влади на півострові, виклад ведеться значно ширше. Об'єктом уваги автора є становлення органів ВЧК з 1918 р., зміни в радянському законодавстві у 1920 – 1930-х рр., доля причетних до розправ у Криму чекістів, незавершене викриття тоталітарної суті радянської системи М.Хрущовим у 1956 р. та складнощі процесу реабілітації новітньої доби. Така широка хронологічна канва дозволяє простежити ставлення до репресій в різні роки, юридичні тонкощі кваліфікації одних і тих же дій тощо.

Першу основну частину монографії відкриває розділ "Експозиція. На підступах", в якому зроблено екскурс в історії громадянської війни. Автор звертає увагу на руйнівні наслідки Першої світової та Громадянської воєн, жахливий матеріально-технічний стан народного господарства, загрозу голоду та скруту населення, його духовну виснаженість. Втрата рідних і близьких, анархія і безвладдя, обіцянки свободи і диктатура, гасла законності "білих" і червоних та реальне безправ'я громадян – таке повсякдення тогочасного суспільства. Додайте до цього територіальну відокремленість та строкатий етноконфесійний склад населення півострова. Такий контраст реалій, стверджує Л.М.Абраменко, і призвів до низької цінності людського життя, притупленого відчуття справедливості. Все це призвело до здатності піти на крайнощі, до жорстокості задля "останнього кроку до раю".

Наступний розділ – "Диктатура" – присвячений формуванню тоталітарної влади в Росії. Л.М.Абраменко розглянув процес винищення осіб, які могли потенційно протистояти утвердженню тоталітаризму в країні – інтелігенції та правознавців. Інтелігенція заважала становленню більшовицької ідеології, юристи радянській країні потрібні були нові, які не порівнювали нинішню "комуністичну законність" з дожовтневою "буржуазною".

Цікава і показова дискусія з приводу юристів відбулася на XV з'їзді ВКП(б). Йдеться про доцільність сліпого дотримання букви за-

кону у всіх випадках. Зокрема, відповідальний працівник Центральної контрольної комісії Робітничо-селянської інспекції Н.Янсон відкинув потребу цього, заявивши: "...Зараз у нас є певний професійний юридичних нахил, який не зовсім корисний для справи радянської юстиції, що є абсолютно новою формою порівняно з буржуазною". Ці та інші цікаві факти, наведені у монографії, ілюструють обізнаність автора з системою радянського судочинства та красномовно підтверджують його висновки.

Переродження органів, які б мали слідкувати за дотриманням законності та стати взірцем дотримання прав людини, відбувалося повільно, але невпинно. Порушення закону щодо "контрреволюціонерів" в період громадянської війни стали звичними пізніше: настільки масштабними були плани більшовиків з докорінного перетворення світу і настільки заважала дійсність.

Прагнуло до диктатури і командування Білого руху, проте не в масштабах країни, а в "білому" таборі. Диктатура була єдино прийнятною формою управління у військовому середовищі, проте А. Денікіним вона здійснювалася у м'якій формі.

Третій розділ рецензованого видання торкається осіб, чіми руками творилося правосуддя, – чекістів. Л.М. Абраменко подав їх психологічний та соціологічний портрет: "При вигляді чекіста з його посвідченням гнули спину найбільші високопосадовці і пихаті радянські чиновники знизу доверху, улесливо, метушливо, вони виконували будь-які їх вимоги". Як правило, в ЧК служили молоді особи від 18 до 23-х років, які, здебільшого, мали нижчу освіту або взагалі її не мали. За національністю переважали латиші, поляки, євреї. За соціальним походженням це були, переважно, діти торговців, орендарів, кустарів, управляючих заводами, фабриками, яким лінь, розбещеність та конфліктність завадили здобути освіту.

Як і інших розділах, автор дещо виходить за хронологічні межі дослідження. У даному разі Л.М.Абраменко навів біографії чекістів, які фігурували в архівних справах при розстрілах в Криму в 1920 – 1921 рр. Дослідник робить висновок, що близько 70% чекістів, які займали керівні посади в НКВС у 1937 р. потрапили до структури радянських спецслужб у 1917 – 1921 рр. і були причетними до кримської розправи. Дослідник піднімає питання про своєрідне покарання чекістів: більшість із тих, хто був причетний до розправи над "контрреволюціонерами" у 1937 – 1938 рр. також закінчили життя за сфабрикованими справами.

Проблему юридичного статусу полонених розглянуто в розділі "Полон". Автор наводить історичний екскурс щодо становища полоне-

них, який засвідчує чимдалі гуманніше поводження з ними в міру розвитку цивілізації. Як і в будь-якій війні, в Громадянській війні на півдні Росії були військовополонені. До них, згідно міжнародних угод, належать ополчення та добровольчі загони, які визнають закони війни; населення окупованої території, яке носить зброю та визнає закони і звичаї війни, військовослужбовці противника та ін. Особливістю розглядуваних подій в Криму стало те, що до рук червоних потрапила значна кількість співвітчизників різних соціальних станів, професій, національності тощо.

Автор навів Гаазьку конвенцію 1907 р., що визначила положення військовополонених та правила поводження з ними, вказував, що вона була обов'язковою для більшовиків. Проте з прагматичних позицій більшовицьке РНК зайняла позицію невтручання щодо знищення людей. Л.М.Абраменко доводить, що полонені врангелівці та інші особи в Криму цілкомито підпадали під категорію військовополонених, тому мали право сподіватися на гуманне ставлення до них переможців. До речі, білогвардійці на півдні Росії не застосовували масових розстрілів полонених червоноармійців. Поводження з ними було більш гуманним. Досить часто після вишколу полонені червоноармійці поповнювали ряди "білих" армій. Розстрілювали переважно лише під час складних умов І Кубанського походу (лютий – травень 1918 р.). Насправді розстрілу підлягали чекісти, комісари, комуністи. Висновок автора очевидний: більшовики порушили всі моральні та міжнародні норми в поводженні з полоненими в Криму в 1920 – 1921 рр.

Цікавим видається і розділ книги під назвою "Втеча". Передчуваючи насильницьку смерть, полонені згодні на доволі ризиковані, часто безрозсудні, кроки аби врятувати життя. Автор розглядає кілька показових прикладів, вказував, що розстрілювали і тих конвоїрів, з під наглядом яких здійснено втечу. Іноді полонених виводили і відпускали, наказуючи бігти, проте далі слідували постріли в спину. Все ж, втікати було нікуди: Крим був оточений водою, а ті, кому вдавалося втекти, рано чи пізно були виявлені.

Шостий розділ монографії торкається долі біженців та осіб, які повернулися назад. Л.М.Абраменко розглянув юридичний статус цих осіб. Так, термін "біженці" з'явився в міжнародному праві після Першої світової війни, яка і викликала значні міграції населення. Згідно з декретом ВЦВК і РНК Радянської Росії від 12 грудня 1921 р. російського громадянства позбавлялися ті особи, які виїхали з Росії після 7 листопада 1917 р. без дозволу радянської влади або перебували в контрреволюційних організаціях. Відомо, що в емігрантських колах в середині 1920-х рр. під впливом ностальгії та більшовицької агітації

було чимало випадків повернення на Батьківщину. Навіть попри деюре амністію для білогвардійців (окрім керівників) ті, хто повертався, своє життя закінчували достроково. Наприклад, М.Ф.Станкевич, 1887 р.н., уродженець м. Глухова Чернігівської губернії. Вийшовши в 1920 р. був у Туреччині членом "Всеросійської організації Косьми Мініна". Після повернення 1922 р. був заарештований. За вироком надзвичайної сесії Київського окружного суду за ст. 60, 66 КК УРСР (участь у контрреволюційній організації і шпигунство) засуджений на 10 років позбавлення волі. Інші наведені приклади свідчать, що подібних осіб чекав концтабір на 3, 5, 10 років. Як справедливо вказує Л.М.Абраменко, службу в "білих" арміях більшовики завжди вважали злочином, який не збиралися вибачати. Репресії ж проти них, вказує автор, свідчать про грубе свавілля і беззаконня, які перекреслювали прийняті міжнародними конвенціями правила, що забороняли насилля і терор щодо біженців.

У розділі сьомому – "Заручники" – розглянуто статус і долю цієї категорії громадян. Тут проаналізовано заручництво як явище та його застосування на півдні України. Автор розпочинає з юридичної дефініції "заручник", ким є особи, насильно захоплені або затримані з метою тиску на певні органи (організації) заради виконання певних умов погрозою знищити заручників, якщо умови не будуть виконані. Історичний екскурс, наведений Л.М.Абраменком, продемонстрував, що в історії воєн траплялись випадки як толерантного ставлення, так і жакливого поводження з цією категорією осіб. З розвитком людства заручництво дедалі більше усувалося з практики ведення війни, оскільки ставало малоефективним засобом боротьби. Сутність більшовицького режиму та їх наміри докорінної перебудови держави і суспільства призвели до реанімації заручництва як способу боротьби. Л.М.Абраменко наводить свідчення цілеспрямованого використання цього методу як невід'ємної складової революційної боротьби.

Заручництво підлягали як правило заможні верстви населення, проте не застраховані від цього були і селяни. Доля заручників була трагічна. До речі, білогвардійці масово не практикували заручництва у братовбивчій війні.

Наступний розділ – "Члени сім'ї. Пособники" – характеризує становище цих категорій населення в Криму в досліджуваний період. Як вказує автор, члени сімей "контрреволюціонерів" були найуразливішою і найбеззахиснішою групою, провина яких полягала в тому, що вони були родичами або близькими репресованих осіб. Спочатку, зазначає Л.М.Абраменко, єдиного звинувачувального підходу і підстав для репресій проти них не було. Ці категорії осіб в кримських справах

проходять то як пособники в антирадянській пропаганді, то "укривателі", то "недоносителі", то "приховувачі". Красномовний приклад стала доля дружини білогвардійського офіцера Є.П. Шуляковської, 1903 р. н., уродженки м. Києва, яка мешкала у Феодосії. За рішенням трійки Особливого відділу ВЧК IV армії і Криму від 29 грудня 1920 р. вона була ув'язнена в концтабір на невизначений термін.

До категорії пособників віднесено управляючих маєтками дворян, які мешкали в Криму. Цей вид злочину полягав, на думку чекістів, у тому, що в минулому ці особи "представляли і відстоювали інтереси експлуаторського класу". До пособників зараховувалися і громадяни, які тим чи іншим способом допомагали білогвардійцям переховуватися від червоних після захоплення Криму.

Тотальний характер червоного терору підкреслено в розділі "Червоний хрест". Діяльність Червоного хреста як організації, яка опікувалася пораненими та її можливості у справі захисту їх прав, була суттєво обмежена. Автор достатньо повно змалював діяльність цієї місії на півострові, проте в розділі дещо порушена логіка викладу. Зазначено, що репресії торкнулися і персоналу Червоного хреста. Наприклад, рішенням трійки Особливого відділу ВЧК IV армії і Криму від 21 березня 1921 р. був розстріляний Усаков І.Ф., 1902 р.н., уродженець Мелітополя, санітар евакоприймача. Поширена серед лікарів була практика доносів, широко заохочувана радянською владою, що змушувало їх думати не лише про хворих, але й про власну безпеку. Наведені факти, коли більшовики розстрілювали хворих, що Л.М. Абраменко пояснював недоцільністю витрат на їх подальше лікування.

Друга основна частина монографії – "Криваві сліди на кримській землі" – складається з 8 розділів, кожен з яких присвячено трагедії оборонців Криму від більшовиків у містах Джанкой, Сімферополь, Керч, Феодосія, Ялта, Севастополь, Євпаторія, Бахчисарай. У Севастополі серед розстріляних чимало колишніх солдат Червоної армії, які раніше перейшли на бік "білих". У Керчі приречених вивозили в море і топили їх, називаючи це "десантом на Кубань". У Феодосії більшовики лютували з особливою жорстокістю: вишиковували людей в шеренги і скачучи на конях шаблями рубали їм голови.

Основою всіх розділів є списки жертв червоного терору. Важливим компонентом їх переліків є коротка, в міру інформативності тієї чи іншої справи, біометрична характеристика особи: місце та рік народження, місце проживання та рід занять. Ці дані мають значну джерельну цінність. Окрім фіксації та розкриття кожного злочину радянської влади, становлення прізвищ "катів", точної кількості загиблих та обставин, перед сучасною наукою стоїть завдання встановлення поімен-

ного списку жертв розправи. У монографії Л.М.Абраменко подано значний матеріал для складання соціологічного портрету учасників Білого руху. Обсяг доступного матеріалу визначив нерівномірність текстів: подіям у Севастополі присвячено 9 сторінок, тоді як Ялті відведено 71 сторінку. До достоїнств даної праці можна віднести і фотолюстації окремих репресованих осіб, віднайдені в архівних справах.

У післямові "Гримаси реабілітації" Л.М.Абраменко розглянув процес реабілітації репресованих у II пол. XX ст., складний шлях до відкриття архівів тощо. Він звернув особливу увагу на XX з'їзд КПРС, критику "культу особи". Автор зазначає, що реабілітація, яка розпочалася, проводилася руками працівників прокуратури та КДБ, що суттєво її стримувало, а з відставкою М.Хрущова практично припинилася.

Монографія не позбавлена окремих зауважень. Автор вдається до дискусійного твердження щодо можливості укладання миру між "білими" і червоними: "...Даремно Денікін і Врангель не слідували поради міністра іноземних справ Англії Керзона припинити марний спротив і шукати шляхи до примирення з радянською владою" (С.221). На нашу думку, перемир'я між більшовиками і білогвардійцями і мирний договір були неможливі практично. Хоча навесні 1920 р. П.Врангель нібито погоджувався на переговори з В.Ленінінм за участі іноземних представників, це був суто дипломатичний крок з метою виграти час і провести реорганізацію армії та підвищити обороноздатність.

Шкода, що автор не висловив власну думку щодо кількості жертв червоного терору в Криму в 1920 – 1921 рр. Не вдалося відшукати в монографії кількість включених до монографії репресованих осіб, встановлених автором виключно за київськими архівами. Необхідно врахувати автору і старий стиль у датах, пов'язаних з Білим рухом, оскільки "білі" не визнали переходу більшовиків на Григоріанський календар (С.56, 384).

Варто висловити побажання по 2 частині монографії. Перш за все, у Л.М. Абраменка дещо порушена логіка захоплення міст Криму Червоною армією. Тобто, Джанкой захоплений червоними 12 листопада, Сімферополь – 13, Феодосія, Бахчисарай – 14, Євпаторія, Севастополь – 15, Керч – 16, Ялта – 17 листопада. Хронологія захоплення міст і мала б стати основою для черговості розташування розділів. По-друге, у розповіді про особливості розправи в тому чи іншому місці, автор наводить списки жертв з короткими біографічними даними (іноді списки нараховують кілька десятків осіб, іноді – сотні), що дещо перевантажує текст. Доцільно було б в тексті залишити найхарактерніші приклади, а списки винести повністю у додатки та укласти поіменний покажчик.

Вказані недоліки не применшують важливості дослідження. У результаті ознайомлення з монографією висновок напрашується сам по собі: репресії більшовиків проти білогвардійців та мирного населення, які відбувалися в Криму в кін. 1920 – 1921 рр., розстріли та ув'язнення в концтаборах мали під собою сумнівні юридичні підстави. Окрім міфічної "революційної доцільності", масштабні репресії були алогічними як з точки зору переможців, так і морального боку. Проте такою була каральна машина радянської влади. Біометричні характеристики репресованих дають наочне свідчення цілеспрямованого тотального терору більшовиків.

Отже, рецензоване видання є кроком уперед на шляху до повного з'ясування обставин і всіх жертв червоного терору в Криму. Події в Криму – це лише один з епізодів кривавої драми під назвою Громадянська війна. Через аналіз окремих ланок всієї війни і полягає шлях до осмислення всієї трагедії народу 1917 – 1922 рр. Поза всяким сумнівом, книга Л.М.Абраменка, заявлена у жанрі суспільно-політичне видання, залишить позитивне враження від прочитаного і спонукатиме до роздумів про сутність та ціну людського життя.